

Zsidósors a Mediterráneumban és Európában 1492 után

A *reconquista* Asztúriában kezdődő nyolc évszázados folyamata után az iszlám utolsó stratégiai támaszpontja esett el Granada visszahódításával, 1492. január 2-án. A Katolikus Királyok¹ ekkor azonnal megkezdték a spanyol nemzetállam geopolitikai megszilárdítását, vallási egyesítését; ez utóbbi mintegy 160 000, vallását gyakorló zsidót érintett az ötmilliós egyesült királyságban.

Az Ibériai-félszigeten élő, nagyszámú izraelita vallású diaszpóra² erőszakos térítésével elsőként a vizigót királyok próbálkoztak meg (sikertelenül) a 7. század folyamán, de az arab dominancia alatt a zsidó társadalom jelentős szociológiai, tudományos, gazdasági fejlődést ért el, olyannyira, hogy a keresztények és a zsidók közti vallási és életvitel okozta ellentétek³ már 1391-től véres zsidóüldözésekké fajultak Kasztíliában, Aragóniában, Katalóniában.

¹ II. Aragóniai Ferdinándot (†1516) és Kasztíliai Izabellát (†1504) 1496-ban nevezték először Katolikus Királyoknak, amikor VI. Sándor pápa (1492–1503) a „katolikus király” címet adományozta a spanyol korona mindenkori birtokosának, ami a regalizmus visszaéléseit eredményezte az állam és az egyház kapcsolatában.

² A zsidó nép önkéntes szétszóródása már megkezdődött a jeruzsálemi Nagy Templom Kr. e. 586-ban történt lerombolása előtt, de az első zsidó állam megszűntével nagy tömegű kivándorlás történt szerte a görög–római világban, diaszpóráik alakultak Palesztinában, Mezopotámiában, Egyiptomban, Alexandriában, Antióchiában, Sziciliában és Rómában is. Kényszerű letelepítésük a Peloponnészoszon, majd Hispánia provincia középső részén Hadrianus (Kr. u. 117–138) nevéhez fűződik, de Provence-ba költöztek már a salamoni templom fennállása idején is. Vö. Újvári Péter (szerk.): Zsidó lexikon. Budapest, 1929. 200–202. o.

³ Az ellentétek visszavezethetők az ősegyház keresztényjudaizmustól történő elzárkózásáig, a 2. századtól kezdődően, majd az azt követő keresztény zsidóellenességig, ami a középkori kereszties háborúk (1095–1096, 1146–1147) folyamán szélsőségekbe torkollt. A IV. lateráni egyetemes zsinat már megkülönböztető jel viselésére kötelezte a zsidókat – a mórokkal együtt – öltözetükön és 1215-ben kizárta őket a köztisztviselői hivatalokból mint Isten Fia gyilkosainak leszármazottjait. Vö. Andersen, Carl-Denzler Georg: Dizionario storico del

A biztos haláltól a keresztség kényszerű felvétele jelentette ekkor a menekülést, de a legtöbb így megkeresztelt esetében az „újkeresztények” titokban tovább gyakorolták ősi vallásukat, akiket a pejoratív *marranos* kifejezéssel illettek. Idők múltán egyre növekvő számuk a marannusok társadalmi rétegének kialakulását eredményezte. Az Ibériai-félsziget zsidó diaszpóráinak felszámolásához, azaz a kiűzetésüket már megelőző középkori keresztény fanatizmus szélsőségeihez, valamint az 1478 óta Sevillában létrehozott spanyol inkvizíció gyakorolta kegyetlenkedések fokozódásához nem kevésbé járultak hozzá maguk a marannusok is azzal a kevéssé ismert eseménnyel, hogy merényletet követtek el Pedro Arbués kanonok, Ágostonrendi inkvizítor ellen Saragossa székesegyházában 1485. szeptember 15-én, Toledóban feszületeket csonkítottak meg, valamint összeesküvést szerveztek Úrnapjára, a város elfoglalását tűzve ki célul.⁴

Cristianesimo. Torino (Ed. Paoline) 1992. 262–263. o.; Jedin, Hubert (szerk.): Storia della Chiesa. Milano (Ed. Jaca Book) 1972, V/2. kötet. 388–400. o.

Az újkor elején a zsidóellenesség egyik legfontosabb okául szolgált az uzsora-, azaz a kölcsönzött összeg utáni túlzott kamat – 20%-nál több – követelésének gyakorlata, ami kirívóan ellenszenvesnek minősült a zsidók és csupán rendellenes szokásnak a keresztények esetében. A keresztények és a zsidók közti feszültség másik fő oka a zsidók mózesi, talmudi törvényeikhez való ragaszkodása volt, vagyis a keresztény társadalomba történő asszimilálódásuk nehézsége. A probléma eredetét képezték pl. azok az ószövetségi kitételek, amelyek tiltották ugyan a zsidóknak is az uzsora szedését, de megengedhetővé tették számukra akkor, ha más, azaz nem izraelita vallású népeknek kölcsönöztek. Mivel a diaszpórákban uralkodó körülmények miatt a zsidóság többnyire, sőt néhány helyen kizárólagosan pénzkereskedésre volt utalva, ezért Európában a zsidók voltak többségben a pénzváltók között a középkor végén, kivéve Itália északi régióit.

A kamatszedés és az uzsora gyakorlata ellen ferences prédikátorok léptek fel a Szentszék megbízásából a korújkorban, tekintettel arra, hogy a kánonjog tiltotta az 5%-nál magasabb kamatot, egészen a 16. század végéig, de a tilalmat a keresztények is megszegték, sőt korrupt módon sokszor a zsidókat használták fel a számukra tiltott nyereszkekések lebonyolítására. Az uzsora ellensúlyozását szolgálta a Barnaba di Terni által Peruggiában létrehozott ún. *Monti di pietà* 1462-ben. Vö. uo., 929. o.; Fliche, Augustin–Martin Victor: Storia della Chiesa, XV. k. 510–511. o.

Magyarországon Kálmán király (1095–1116) zsidótörvénye foglalkozott először a betelepült zsidók pénzüzleteivel az első keresztes hadjárat után, majd IV. Béla (1235–1270) 1251-ben kiadott zsidótörvénye intézkedett a zsidók zálogügyleteiről. Vö. Újvári, P.: i. m., 449–450, 690–695. o.

Mátyás király (1458–1490) gazdaságpolitikája is szült olyan intézkedéseket 1462-ben, 1475-ben és 1486-ban, amelyek felmentették a nagyszombati, pozsonyi keresztény adósokat a zsidó kamatok kifizetésének kötelezettsége alól. Vö. uo., 468. o. és Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Budapest, 1992. 20. o.

⁴ Vö. Pastor, Ludovico von: Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo. Roma (Desclée & Co. Ed. Pontifici) 1959, III. k. 303. o.

Katolikus Ferdinánd megelégette a társadalmi feszültségeket és 1492. március 31-én Granadában kiadott ediktuma értelmében minden egyes, a prédikációkat meghallgatni nem óhajtó, a keresztséget elutasító, tehát meg nem keresztelkedett zsidónak távoznia kellett Kasztíliaból és Aragóniából, július 31-ig. Az ediktum egyben kiforgatta a keresztény vallást felvenni nem akaró zsidóságot minden vagyonából,⁵ mert a rendelet értelmében eladhatták ugyan ingó és ingatlan vagyonukat, de nem vihettek magukkal sem nemesfémeket, sem készpénzt.

Az Ibériai-félsziget iszlám uralomtól történt megszabadítását követően a vallásföldrajzi egységet szorgalmazó rendeletek annak a 13. századi teológiai szellemiségnek és joggyakorlatnak voltak a szülöttjei, melyek a zsidókat nyilvános disputák rendezésével, az ott elhangzott prédikációkkal törekedtek a kereszténység felvételére ösztökélni.⁶

A középkori egyházi rendeletek értelmében tilos volt a zsidók számára a keresztények vallási funkcióin való részvétel – Szt. Tamás szerint nem volt szabad szemlélniük az Eukarisztiát –, de szabadon hallgathatták a prédikátorok hithirdetéseit. III. Miklós pápa (1277–1280) arra szólította fel a domonkos és ferences rendeket 1278-ban, hogy a speciálisan felkészített prédikátorok törekedjenek meggyőzni a zsidókat az evangéliumi igazságokról. A hithirdetők igénybe vehették a civil hatóságok segítségét is, szükség vagy érdektelenség esetén. A zsidók és a mórok keresztény hitre térítése érdekében már a 13. századtól létezett intenzív valláspolitikai törekvés spanyol területeken, prédikátorok igénybevételével és disputák rendezésével a városok nyilvános terein, sőt a zsinagógákban és a templomokban is, de az eredmény általában a várttal ellentétes volt. A frusztrált prédikátorokat mindez néha a zsidók és a mórok elleni kirohanásokra hangolta, ami zsidóellenes

⁵ A keresztények antiszemitizmusba is torkolló intoleranciája a zsidókkal szemben többször megismétlődő jelenség volt a történelem folyamán, különösen a zsidó tőkétől való függőségük, eladósodásuk esetén, a zsidó tőkefelhalmozás vagy a társadalomban elért vezető pozíciójuk láttán, következesképpen a vagyonukból történő kifosztásuk vallási, ideológiai, politikai okokra történő hivatkozással. A zsidók megkeresztelkedését követő vagyonelkobzás joggyakorlata ellen III. Pál pápa (1534–1549) lépett fel erélyesen 1542-ben. Vö. Jedin: i. m., 398–399. o.

A legújabbkori történelemben dr. Jozef Tiso pápai prelátus, az első Szlovák Köztársaság elnöke (1939–1945) lépett fel a zsidók gazdasági hatalma ellen 1938. november 4-től, hogy a mintegy 89 000 lélekszámú szlovákiai zsidó diaszpóra sorsának „fokozatos megoldást” adjon „keresztény módszerekkel”, ami 1942. október 19-ig 57 628, majd 1945 márciusáig további 13 500 szlovákiai zsidó vagyonától történő megfosztását és deportálását eredményezte az országból, mert Tiso szerint a nemzeti vagyon 40%-át birtokolták. Vö. Graziano, Ingrid – Eördögh István: Jozef Tiso e la questione ebraica in Slovacchia. Cosenza (Periferia) 2002. 60–61, 83, 85, 91–92, 124. o.

⁶ Vö. Jedin: i. m., 396. o.

közhangulatot szított. A domonkos Vincenzo Ferrenek (1350–1419) viszont sikerült sok zsidót rávennie a kereszténység felvételére békés, meggyőző prédikációkkal a spanyol, francia, észak-itáliai, szavojai és svájci területeken. A zsidók kötelesek voltak ugyanakkor meghallgatni Kapisztránói Szt. János beszédeit 1456-ban Bécsben és Nürnbergben vagy a domonkos Schwarz (Nigri) Péterét 1474-ben Regensburgban, Frankfurtban, Wormsban és Bambergben. A bázeli zsinat 1434-es rendeleteinek értelmében a keresztényeknek nem volt szabad zsidó orvosokat alkalmazniok, valamint a püspökök kötelesek voltak hirdetni a zsidók számára az igaz hitet több alkalommal évente, akik számára úgyszintén kötelező volt a prédikációk meghallgatása, esetleges rezisztenciájuk esetében pedig büntetőeljárást kezdeményezhettek ellenük.⁷

A tragikus exodus 1492. augusztus elején vette kezdetét a Katolikus Királyok felségterületein, ahol kb. 50 000 zsidó fogadta el kényszerűségből a keresztiséget, de a többi elhagyta a félszigetet.

Valószínű, hogy 120 000 ősi hitéhez ragaszkodó zsidó menekült Portugáliába, ahol már létezett egy 75 000 lelket számláló diaszpóra, ezért II. János király (1455–1495) csupán 600 családnak engedélyezte a letelepülést, személyre szabott összeg lefizetése ellenében, de a sok illegális bevándorló elleni népi averzió, valamint a I. Emánuel király (1495–1521) Kasztíliai Izabella lányával kötött házasságának politikai következményei a zsidók portugál területekről történt kiűzéséhez vezetett 1496 decemberében abban az esetben, ha megtagadták a kereszténység felvételét. Megjegyzendő viszont, hogy I. Emánuel 50 halálos ítélettel büntetette meg az 1506. április 19-i, ún. vértisztító akció felelőseit, köztük két prédikációikkal izgató domonkos szerzetest, ami viszont tovább fokozta a zsidók elleni gyűlöletet az országban.⁸

A zsidók valláspolitikai és gazdasági okok miatt történt kiűzése azonban nem szorítkozott csak az Ibériai-félszigetre. VIII. Károly francia király (1483–1498) ugyancsak radikális eszközhöz nyúlt 1495. november 9-én, amikor Dél-Franciaországból kiutasította a zsidókat, ahol pedig széleskörű kereskedelmi tevékenységet folytathattak az avignoni pápák engedélye értelmében. XII. Lajos (1498–1515) pedig megerősítette elődje szankcióit 1506. szeptember 26-án, miután 1498-ban már lerombolták a zsidó negyedét Arles-ban.⁹

A vallási fanatizmus szülte zsidóellenességgel szemben felléptek ugyan a középkori pápák, mint például IX. Gergely (1227–1241) a *Sicut Judaeis* bullájával, amelyben pálcát tört a zsidók szabad vallásgyakorlási joga mellett és tiltotta gyer-

⁷ Vö. uo., 397–398; l. még Bihlmeyer, Karl–Tuechle Hermann: *Storia della Chiesa*. Brescia (Ed. Morcelliana) 1990, III. k. 129. o.

⁸ Vö. Fliche, A. – Martin, V.: i. m., XV. k. 130–133. o.

⁹ Vö. uo., 512. o.

mekeik erőszakos megkeresztelését, valamint vagyonukból történő kiforgatásukat. IV. Incét (1243–1254)¹⁰ követően a pápák egyre gyakrabban nyilatkoztak a zsidók védelmében, de rendelkezéseiknek nem volt semmi gyakorlati érvényük egészen a 15. sz. végéig,¹¹ különösen a német területeken, ahol pl. Nicolaus Cusanus kardinális, pápai követ még 1451–1452-ben is figyelmeztette Salzburg, Bamberg, Magdeburg, Mainz és Köln egyházi vezetőit eme kánoni rendeletek betartására, tekintve, hogy a 14. századtól kezdve – azaz az 1348–50-es fekete pestis óta – megdöbbentő pogromok követték egymást a német területeken: a Rajna mentén, Bázelen, Strasbourgban (1386), Freiburgban (1401, 1424), Speyer (1435), Trier (1418, 1420) Worms és Köln (1423) városaiban, valamint többször is Mainzban, ahol a legnagyobb zsidó közösség élt.¹²

Angliában sem volt más a helyzet, ahol rituális gyilkossággal vádolták őket 1144-ben Norwichben, 1168-ban Gloucesterben, 1192-ben pedig Winchesterben. Londonban módszeres mézszárlást követtek el a zsidók ellen 1189-ben, 1290-ben pedig örökre száműzték őket Angliából.¹³

A zsidóság Angliába történő visszatelepülése a Portugáliából menekült Menashe (Manasse) ben Izrael (1604–1657) amszterdami rabbi nevéhez fűződik, aki miután értesült az Oliver Cromwell (1599–1658) vezette puritán dominanciáról,¹⁴ Cromwell meghívására átutazott Angliába 1655. október 25-én és letelepedési engedélyt kért tőle a zsidók számára. Az angol közvéleménynek komoly problémát jelentett az a kérdés, hogy nem Cromwell-e a zsidók messiása, aki viszont a maga részéről a zsidók megtérésében reménykedett. Hollandiában pedig tartottak a zsidó tőke kiáramlásától. A felmerült nehézségek miatt csak néhány spanyol és

¹⁰ IV. Ince mégis az *Ad extirpanda* nevű, 1252-es bullájáról vált hírhedtté, amelyben engedélyezte a kínzás gyakorlatát az inkvizíciós eljárások során. Vö. Rendina, Claudio: I papi. Storia e segreti. Roma (Newton Compton Ed.) 1983. 462–467. o.

¹¹ Nem is lehetett, mert miután 313. június 13-án a milánói rendelet vallásszabadságot biztosított a keresztényeknek a Római Birodalomban, regionális, sőt egyetemes zsinati határozatok sorozata foganatosított zsidóellenes törvényeket: az elvirai zsinat 306-ban, a clermonti 535-ben, a III. orléans-i 538-ban, a trullanói 682-ben, a szabolcsi 1092-ben, a III. lateráni 1179-ben, a IV. lateráni 1215-ben, az oxfordi 1222-ben, a bécsi és a wroclawi 1267-ben, a mainzi 1310-ben, a bázeli 1434-ben stb. A zsidóellenes egyházi határozatok összehasonlítását a náci törvényekkel l: Hilberg, Raul: La distruzione degli Ebrei d'Europa. Torino (Einaudi) 1995. 8–12. o.

¹² Vö. Jedin, H.: i. m., 391–393. o.

¹³ Vö. Gonda L.: i. m., 15. o.

¹⁴ Miután Cromwell 1653. április 20-án feloszlatta a csonka parlamentet és gyakorlatilag hatalomra került katonái élén, a nép Mózesnek nevezte és tőle várta, hogy Isten népét kivezesse majd a sötétségből, felderítve rá a szabadság hajnalát. L. Szabolcsi Miksa (szerk.): A zsidók egyetemes története. Budapest, (Phönix Irodalmi Részevnytársaság), 1908. 480–500. o.

portugál zsidó kapott letelepülési engedélyt Londonban 1657-ben, majd százötven évvel később már feltűntek a Rothschildok és a zsidóság egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni a brit impérium megalapításában.¹⁵

Magyarországon a 14. századig nincs nyoma a Nyugat-Európában elterjedt zsidóüldözésnek, de az 1222. évi Aranybulla tiltotta, hogy a zsidók pénzverde-, só- és adóhivatalnokok lehessenek. IV. Béla kiváltságlevéllel jutalmazta meg a hazai zsidóságot szolgálataikért 1251-ben és életbe lépett az ún. kamaraszolgai jogviszony, azaz a zsidók mindenkori uralkodótól való függősége. Nagy Lajos király (1342–1382) teljes adómentességet ígért a zsidóságnak az áttérés fejében, de ellenállásuk láttán kiutasította őket az országból 1361–1364 között, lefoglalva a távozni készülő ingatlanjait és felmentve keresztény adósaikat a tartozások visszafizetésétől, majd 1365 előtt mégis visszaengedte őket, gazdasági okokból.¹⁶ Miután azonban Zsigmond mint magyar király (1387–1437) felruházott egyes főurakat a zsidótartás jogával 1393-ban, majd az 1405. évi dekrétuma értelmében a városi önkormányzatok élhettek az összlakosság feletti bíraskodás jogával, a zsidókkal szembeni magatartás városról-városra változott. A Budai Törvénykönyv 1421-es előírásaival és Pozsony város határozataival kezdődően általánossá vált az egész országban a zsidókat megkülönböztető jel viselése: sárga folt, vörös köpeny és hegyes kalap.¹⁷

Fél évszázaddal az ibériai diaszpórák felszámolása után menekülő zsidókkal lehetett találkozni szerte a Mediterráneum és Európa térségeiben, ami afféle népvándorlás volt kicsiben, nyugatról keleti irányba, leginkább a Török Birodalom felé. Ahova érkeztek, mindenütt a spanyol, illetve a portugál nyelvet beszélték, és ahol letelepedtek, kis kolóniákat alkottak. Nem olvadtak be a helyi zsidóságba, hanem elkülönültek a spanyol arisztokrata zsidóság öntudatával. A spanyol és a portugál rabbik volt hazájuk nyelvén prédikáltak tovább, nagy hangsúlyt fektetve az irodalmi tisztaságra. A zsidók spanyol nyelven bonyolították le üzleteiket Thesszalónikiben, Isztambulban, Alexandriában, Kairóban, Szíriában, Palesztinában, Itáliában. A zsidók beszélte héber *sefarad* után, szefárd névvel illették az erős francia befolyást megért, archaikus kasztíliai nyelvváltozatot.

Az észak-afrikai partvidék tele volt spanyol zsidókkal, akik már az 1391-i üldözések idején ott kerestek menedéket. Szafitól, Marokkó délnyugati városától egészen Tripoliszig jöttek létre spanyol nyelvű zsidó községek. Ez utóbbiban mintegy 800 zsidó család élt. Fezben 5000 családból álló községük volt és kezükben tartották az ipar szinte valamennyi ágát. Algírban zsidó rabbi állt a község élén. Miután

¹⁵ Élijahu, Jeshurun (Szabó Ödön): Az élő zsidó történelem. Filum Kiadó, [é. n.] 147–148. o.

¹⁶ L. Újvári P.: i. m., 691–693. o.

¹⁷ Vö. Gonda L.: i. m., 16–19. o.

1513. január 31-én Pedro Navarra elfoglalta Bugia és Tunisz városait, valamint Tripoliszt, az érintett diaszpórák zöme ismét a menekülésben keresett kiutat, de Algír és Tunisz lakosai közül többen választották a meghódolást, az adófizetést.¹⁸

Kairóban szintén sok menekült telepedett le és a spanyol zsidók rövid idő alatt túlsúlyba jutottak a város ősi, egyiptomi zsidó lakosságával szemben, a vezetés közéleti élvonalába kerülve. Amikor pedig I. Szelim török szultán (1512–1520) az utolsó mameluk, Kaszu-Ghavri ellen indított hadjáratát fényes győzelemmel fejezte be 1517 elején, a török zsidók érdeklődési központjába került Egyiptom térsége, ahol az új török uralom megszüntette az egyiptomi zsidók régi szervezeteit és minden községüknek önállóságot, autonóm jogokat adott. Megszüntették a mintegy 18 évszázados szeleukida időszámítást és átvették az általánosan elfogadott – *aerea mundi* – időszámítást. A II. Szulejmán (1520–1566) újjáteremtette kalifaság pedig, Bagdad és Perzsia megalázása után, nagyhatalommá nőtt, ahol a kulturált, a tudományokban képzett, iparhoz értő, kereskedelemben jártas és nemzetközi kapcsolatokban bővelkedő zsidóság számára új horizontok nyíltak.

Az ibériai bevándorlók száma szintén jelentős mértékben erősítette meg Jeruzsálem és más palesztin városok zsidó közösségeit. Jeruzsálem zsidó lakossága 70-ről 200 családra emelkedett 1488 és 1495 között, két évtized múlva (1495–1521) pedig már 1500-ra nőtt a jeruzsálemi zsidók száma.¹⁹

¹⁸ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 10–11. o.

¹⁹ Vö. uo., 19. o.

A kánaánita/jebuzita város, Jeruzsálem (*Rusalimum*) létezése valószínű már Kr. e. a 19. században, de az biztos, hogy Kr. e. a 15. században Kánaán egyik városállama volt a Mitáni hurián királyság befolyása alatt, Egyiptom nagyhatami övezetében. A bibliaszervezők mit sem tudnak a 19–18. századi Kánaánról, ahova a Mezopotámiából származtatott zsidók Kr. e. 1200 körül érkezettek. Jeruzsálem Dávid királysága (Kr. e. 1010–970) alatt vált Júda és Izrael népének politikai és vallási központjává, de Nabukodonozor, Babilon királya lerombolta 586-ban. Az exilium után, 445-ben visszatért zsidóság újraépítette a várost és a templomot 520–515 között, amit 168 decemberében Antiokhosz Epiphanész szír király foglalt el és fosztott ki. Palesztina 63-ban került római fennhatóság alá, Jeruzsálemet pedig Titusz hódította meg Kr. u. 70-ben, lerombolva a templomot, amit a zsidóság szétszóratása követett, megrázó hatású emléket vésve a zsidó lélekbe.

Az egyiptomi zsidóság létszáma 1 000 000 lehetett a becslések szerint a Kr. u. 1. században, akkor Alexandria vált a világ zsidóságának központjává. Vö. Bright, John: Izrael története. Budapest, 1986. 402. o.

Nagy Konstantin császár (306–347) alatt Jeruzsálem keresztény város lett, de Omár kalifának sikerült bevennie 637-ben többhavi ostrom után, ami az iszlám dominanciáját eredményezte egészen 1918-ig, kivéve a keresztések 1099–1187 közti megszállását. Az 1916. május 16-i Sykes-Picot megegyezéseket követő 1918-as Balfour-nyilatkozat óta angol protektorátus biztosította, hogy Jeruzsálem ismét a független Izrael állam fővárosává válhatott 1948. május 14-től.

A galileai Száfed fiatal palesztin városnak a 15. század végén és a 16. század elején még csak 300 zsidót számláló közössége rövidesen felülmúlta Jeruzsálem zsidó lakosainak számát és a Kabbala²⁰ központjává vált, Iszhák Luria hatására.²¹

A spanyol zsidók száma növelte meg Damaszkuszban is az ott élő, mintegy 500 létszámú zsidó közösséget.²²

II. Bajazid (1481–1512), I. Szelim és II. Szulejmán rendkívüli előzékenységgel fogadták a zsidókat a török területeken, akiknek a görögök és örmények élvezte jogokat adták birodalmukban. A zsidók ezért rövidesen vezető szerephez, polgári státushoz jutottak és jelentős szerepük volt a birodalom expanzióját szolgáló hadiipar fejlesztésében, ami a keresztények ismételt gyűlöletét váltotta ki velük szemben.

Jeruzsálem újjavárosában ekkor 100 000 zsidó lakott, az óvárosban viszont csak 2500 lélek élt, 25 000 arabbal szemben. Vö. Élijahu, J.: i. m., 262. o.

A zsidók jeruzsálemi jelenlétével kapcsolatban fontos a kutatók ama általános véleménye, miszerint: „Az ósatyák történetének lényeges mozzanata volt a haza keresése. Ábrahám, Izsák, Jákob mindig is tisztában voltak azzal, hogy idegenek Kánaán földjén. ... Jeruzsálem és a Szentföld történelmében a zsidók, keresztények és muszlimok mindig más birtokára érkeztek. Mindannyiuknak fel kellett dolgozniuk a tényt, hogy a város és a környező vidék öelöttük más népeknek is szentsége volt, és hogy saját uralmuk épsége nagy részben függ attól, miként bánnak elődeikkel.” Vö. Armstrong, Karen: Jeruzsálem egy város – három vallás. Budapest, 1997. 46–47. o.

²⁰ Vallástörténeti szempontból az elméleti, írott Kabbala (hagyomány) a zsidó lélek egyik legszebb megnyilatkozási formája, jöllehet a kabbalisztika eredetét az első századi alexandriai gnoszticizmus tudománytalanná vált irodalmában is lehet keresni. Azriel spanyol zsidó egyeztette a Kabbalát az arisztotelészi és arab filozófia alapján a tudománnyal, a 12. század második felében, majd a 15. századtól a Zóhar – feltételezhetően nem a 2. századi Simeon ben Jochai rabbi, hanem a kasztíliai Mozes de León (†1305) misztikus, Szentírás magyarázó műve – nyomán alakult ki a Kabbala irodalma a spanyol, dél-itáliai, török, egyiptomi és palesztin területeken. Az itáliai humanisták közül Giovanni Pico della Mirandola (†1494) és Johannes Reuchlin (1455–1522) voltak nagy hatással a zsidó hagyományok. Ez utóbbit az *Epistulae obscurorum vivorum* pápai *breve* ítélte el, mert a zsidó hagyomány ápolását szorgalmazta. A Kabbala ezoterikus jellegének megváltozása a későbbi messianizmusnak adott impulzust 1492-től. Vö. Jedin, H.: i. m., 395, 406–508. o.; Andersen, C.–Denzler, G.: i. m., 263. o.; Újvári P.: i. m., 439–444. o. Reuchlin héber tanulmányiról I. Szabolcsi M.: i. m., 59–64. o., és a kabbalisztikáról Scholem, Gershom: *Von der mystischen Gestalt der Gottheit. Studien zu Grundbegriffen der Kabbala*. Frankfurt am Main (Suhrkamp Verlag), 1977; *Zur Kabbala und ihrer Symbolik*. Frankfurt am Main (Suhrkamp Verlag), 1973; és a *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*. Frankfurt am Main (Suhrkamp Verlag), 1980. című műveit.

²¹ Vö. Armstrong, K.: i. m., 426–427. o., valamint Szabolcsi M.: i. m., 21. o.

²² Vö. uo.

Isztambulban létesült a legnagyobb európai eredetű zsidó hitközség 30 000 lélekkel. A török zsidók politikai képviselője, a „kahija” vagy kamarás, bejáratos volt a szultánhoz és hivatalát az udvartól kapta. Negyvennégy zsinagóga és ugyanannyi községcsoport létesült a városban.²³ A magyar zsidók is külön hitközséget alakítottak a 16. század első felében Thesszalonikiben és Isztambulban, ahol a helyi budai zsinagóga 1554-ben lett tűzvész áldozata, majd a hitközség beolvadt a német szertartású hitközségbe.²⁴

Thesszaloniki a második nagy zsidó közösségnek adott menhelyet a török birodalomban. Az ott létesült községcsoportok száma harminchatra emelkedett a bevándorlás következtében és több zsidó lakott a városban, mint nem zsidó.²⁵

Tekintélyes közösségük alakult ki Krétán is, amely ekkor Velencéhez tartozott. Elia Kapszali (1490–1555?) itt írta meg héberül 1523-ban a Török Birodalom történetét, beleszöve a spanyol és portugál zsidók kiűzetésük utáni sorsát.²⁶ Korfu, Patrasz és Théba közösségeinek tudós rabbijai híresek voltak.

Kivételesen sikeres életpályát futott be József Nász, vagy João Miques, száműzött portugál marannus, aki francia diplomaták ajánlóleveleivel ellátva érkezett a török udvarhoz. II. Szulejmán nekiajándékozta szolgálataiért a palesztinai Tiberias-tó melletti területeket, hogy felépíthesse az új Tiberias városát a zsidóság számára. II. Szelimtől – már uralkodása kezdetén – 1566-ban hercegi címet kapott, és az új náxoszi hercegnek nem kevés szerepe volt a holland reformátusok spanyolok elleni harcában, valamint Ciprusnak Velencétől való visszahódítási kísérletében 1570-ben, ami majdnem a velencei zsidóság életébe került, a végül hatályba mégsem léptetett 1571. december 18-i, kiűzetési rendelet miatt.²⁷

A becslések szerint 8 000 000 lakosú, Itáliának nevezett geopolitikai térségben mintegy 40 000 zsidó élt a 13. században.²⁸ Ez a szám csak nőtt a 15. század végé-

²³ Vö. uo., 23–26. o.

²⁴ Újvári P.: i. m., 501. o.

²⁵ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 25–26. o.

²⁶ Vö. uo., 27–28. o.

²⁷ Vö. uo., 307–319. o.

²⁸ A Nyugat-Római Birodalom széthullásakor, 476-ban Rómán kívül Campania, Apuliák, Calabria, Szicília, Szardínia régiókban voltak jelentős zsidó diaszpórák, de léteztek kisebb közösségek Milánó, Genova, Bologna, Ferrara, Trieszt és Torino városaiban is. Amikor a gótok 536-ban elfoglalták Nápolyt és a városban rekedtek a görög tábornok, Belizár ostroma alatt, a zsidók – akik uralták az élelmiszerkereskedelmet – ellátták a gótokat élelemmel, ami Belizár győzelme után ellenük hangolta a közvéleményt. A több mint két évszázados arab megszállás alatt (830–1091) 100 000 lelket számláló zsidóság élt Sziciliában, olyan jogi előnyöket élvezve, mint amelyeket csak a 19. században értek el ismét a liberalizmus hatására. Mégis ebben a periódusban kellett először viselniük a sárga övet, az araboktól

től, mert az ibériai és német menekültek közül a legtöbben érintették az itáliai partokat, részint, hogy valamelyik toleráns itáliai uralkodó városállamában telepedjenek le, vagy tovább vándoroljanak Palesztinába, görög és török területekre. Itáliában a legnagyobb zsidó közösségek Róma²⁹, Velence, Ancona és Padova városai-ban alakultak ki, és megjegyzendő, hogy egyes észak-itáliai városok önkormányzatai (*comuni*) megengedték az erőszak hatása alatt megkeresztelkedett zsidók számára ősi vallásuk szabad gyakorlását. Jellemző Itália sokarcú geopolitikai valóságára, hogy nem minden ott élő zsidó volt *ghettóba*³⁰ kényszerítve a 16–18. század folyamán, viszont az is történeti tény, hogy valamilyen módon mindig megkülönböztették őket a keresztény lakosságtól.

Velencében gettóba koncentrált a *Serenissima* kormánya a zsidó bevándorlókat 1516 márciusában, tekintettel a keresztény kereskedők féltékenységére, akiknek viszont szükségük volt a zsidók nemzetközi, különösen török kapcsolataira, üzleti szempontból.³¹

való megkülönböztetés jelét. Vö. Tas, Luciano: *Storia degli ebrei italiani*. Roma (Ed. Newton Compton), 1987. 13–30. o.

²⁹ II. Calixtus pápa (1119–1124) az Egyházi Államban élő zsidók jogait és kötelességeit 1120-ban határozta meg a *Constitutio pro Judaeis* bullával, de IV. Kelemen (1265–1268) már nagyobb szigorúságra intette a domonkosokat és a ferenceseket a zsidókkal kapcsolatos ügyekben, *Turbato corde* bullájával. Ennek ellenére Róma volt az a város, ahol a zsidók legnagyobb többsége foglalkozott pénzgazdálkodással és kölcsönzéssel a 14. század folyamán. A római zsidók állampolgári jogot élveztek V. Márton pápa (1417–1431) alatt és restrikciók nélküli kapcsolatban élhettek együtt a keresztényekkel. Vö. *uo.*, 34–44. o.

³⁰ Talán a velencei *Getto* városnegyed nevéből ered a szó, ahol vasöntöde volt. Vö. *uo.*, 45, 48–49. o.

A *ghetto* már használatos volt 1090 körül Velencében és Salernóban, valamint Prágában is a 10. századtól, jóllehet más néven. Spanyol és francia területeken viszont csak zsidók lakta városnegyedek léteztek a 15. század elejéig, és a *Juderia* utána lett intézményesítve Kasztília-ban az eredetileg burgosi rabbi, Salomo ha-Lévi, majd Paulus de Santa Maria néven ismert burgosi püspök rendelete értelmében, Toledóban és más városokban. Vö. Újvári P.: i. m., 311–313. o.

³¹ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 29. o.

Velence, Európa első köztársasága életében az államérdek volt mindig a legfőbb szempont a politikában és a keresztény eszmeiség is ennek a szolgálatában állt. A török és francia intervenció ellen 1455. március 2-án Rómában ünnepélyesen meghirdetett *lega italica* – Velence, Milánó, az Egyházi Állam és Nápoly között, amelyhez augusztusban Firenze is csatlakozott – elkötelezettsége egyáltalán nem zavarta Velencét abban, hogy az 1454. április 18-án Isztambullal megkötött formális kereskedelmi egyezményt fennakadás nélkül ápolja tovább a török birodalommal. Vö. Fliche, A. – Martin, V.: i. m., XV. k. 44–45. o.

Genova városállama szintén befogadta a menekülteket, de 1550 áprilisában kiűzte őket a városból.³² Második száműzetésükre is sor került kevés számuk ellenére, 1567. június 15-én és csak a történetíró tudós-orvossal, Kohen Józseffel tettek kivételt.³³

A spanyol dominancia alatt álló Szicília és Szardínia zsidó lakosságát az Ibériai-félszigetről már ismert sors érte. Sziciliát ekkor 40 000 zsidó hagyta el, egy részük Palesztinába emigrált.³⁴

Nápoly viszont menedéket jelentett a hazátlan zsidók számára, mert a nápolyi spanyol alkirály, Don Gonsalvo de Cordova, a zsidó orvostudomány nagy tisztelője volt. Nápoly 1504-ben történt meghódítása után Cordova odáig ment el, hogy az alkirályság érdekeire való tekintettel nem adott érvényt Ferdinánd kiűzetést szorgalmazó parancsainak. Viszont a később Beneventóban felállított inkvizíció eljárásai hírhedtté váltak a kegyetlenkedésben.³⁵

A spanyol területekről menekülő zsidóság sorsa sajátosan jól alakult a Firenzéhez tartozó Livornóban, ahol a többi itáliai városállamhoz viszonyítva a legkedvezőbb fogadtatásra találtak és jelentős szerepük volt Livorno gazdasági fellendítésében.³⁶

A spanyol fennhatóság alá tartozó lombardiai területeken fekvő Cremona és Pavia 1000 lelket számláló közösségeit 1597 tavaszán érte el a számkivetés, II. Fülöp (1556–1598) uralkodása alatt.³⁷

Németalföld spanyol uralomtól megszabadulni törekvő hét északi, református provinciája közül elsőként Seelandban történt sikertelen kísérlet a marannusok betelepítésére, 1591 körül. A marannusok első kis csoportja 1593. április 23-án érkezett meg Amszterdamba. A függetlenségét 1509. április 9-én teljesen elnyert Holland Köztársaságban a városok önrendelkezési joghatósága csak 1515-től terjedt ki a zsidók befogadására vagy elutasítására. A különösen portugál zsidókból álló és a fokozatosan bővülő amszterdami közösségnek a Thesszalonikiból érkezett szefárd származású rabbi, Joseph Pordot (†1619) adott életet. A bevándorolt zsidók száma rövidesen 400 családra emelkedett és Amszterdamban mintegy 300 házat birtokoltak, ahol héber nyelvű nyomdát is létesítettek. Amszterdam a 18. század elején vált a zsidóság új központjává, Észak Velencéjévé, a zsidók pedig nem ok nélkül nevezték a várost új Jeruzsálemjüknek. A harmincéves háború vallási intole-

³² Vö. Szabolcsi M.: i. m., 260–262. o.

³³ Vö. uo., 302. o.

³⁴ Vö. Tas, L.: i. m., 54. o.

³⁵ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 6–7. o.

³⁶ Vö. Tas, L.: id. mű, 70–73. o.

³⁷ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 391–392. o.

ranciai után sok német zsidó talált Amszterdamban menedéket, 1636-tól. Rotterdamban alakult meg a jelentőségében második zsidó közösség Hollandiában.³⁸

Az Egyházi Állam pápai, VI. Sándor, II. Gyula (1503–1513) és X. Leó (1513–1521), szemet hunytak a bázeli zsinat rendeletei felett és zsidó orvosokat (Bonet de Lates) alkalmaztak a Római Kúriában. Zsidóellenes intézkedéseiről maradt viszont híres IV. Pál pápa (1555–1559), aki gettóba záratta a zsidókat Rómában a *Cum nimis absurdum*, 1555. július 15-én kiadott bullájával, az Egyházi Állam más városaiban pedig hozzájárult a halálos ítéletek végrehajtásához is és a zsidókat a megkülönböztető sárga főveg viselésére kötelezte.³⁹

Az anconai török zsidók érdekében II. Szulejmán fenyegető levelet intézett a pápához 1556. március 9-én, követelve alattvalói szabadon bocsátását, kilátásba helyezve retorzióként az uralma alatt élő keresztények elleni bosszúját. Ezért a török zsidók megmenekültek ugyan Anconában, de a többi elítélt nem, amiért viszont a levantei zsidók bojkottálták a pápai Ancona kikötőt, 1556 augusztusától 155. márciusáig, súlyos károkat okozva az Egyházi Államnak.⁴⁰

V. Szt. Pius pápa (1566–1572) tévtanok elleni radikális fellépésének volt a korolláriuma az 1569. február 26-án kiadott rendelete, amelynek értelmében az Egyházi Állam területének elhagyására szólított fel minden zsidót – kivéve a római és az anconai közösségeket –, három hónapos határidőt adva a kivándorláshoz.⁴¹

Jellemző viszont, hogy a „tévedhetetlenség” nem az Egyházi Állam reálpolitikájának vagy a pápa időleges hatalmának a sajátja, mert V. Sixtus (1585–1590) azonnal visszavonta elődjei valamennyi zsidóellenes intézkedését, az 1586. október

³⁸ Vö. uo., 395–318. o.

³⁹ Vö. Tas, L.: i. m., 63–66. o.

Ancona főterén 15 marannust ítélték máglyahalálra 1556-ban és IV. Pál nevéhez fűződik a katolikus reformot fémjelző, első *Index Librorum Prohibitorum* kiadása is 1559-ben. A pápa annyira ellenszenvesse vált bigottsága és túlzott szigorúsága miatt, hogy 1559. augusztus 18-i halálát követően a római nép felgyújtotta az Inkvizíció épületét, a pápa Capitoliumon felállított márványszobrát ledöntötte és Róma utcáin végighurcolva gyalázta meg. Vö. Rendina, C., i. m., 645–646. o.

⁴⁰ Ebben az időben a török zsidók kereskedelme vetekedett a velenceiekével. Ancona mindekkor Velence ellensúlyozását szolgálta, de a fenti eset után a nemzetközi zsidó kereskedelem kísérletet tett Anconának az urbinói hercegséghez tartozó Pesaróval történő felcserélésére. Az Egyházi Állam ily módon történő gazdasági megbüntetése azonban nem járt sikerrel, az isztambuli rabbik tanácsának elzárkózása miatt. Vö. Szabolcsi M.: i. m., 291–292. o.

⁴¹ Az Egyházi Államhoz tartozó régiókban ekkoriban tekintélyes számban voltak zsinagógák: Campagnában 19, Romagnában 13, a *Patrimonium Petri* területén 12, Umbriában 8, Beneventóban 2, Fanóban 1, a dél-franciaországi pápai felségterületeken 6, Anconában 30, Rómában 9 és Bolognában 11. Az utóbbi három városon kívül mintegy 1000 zsidó család ált az Egyházi Államban. Vö. uo., 303. o.

22-i bullájával. Ettől kezdve tilos volt a máltai lovagok számára zsidó rabszolgákat ejteniük, tilos volt előítélettel élni velük szemben a múltból származó vádak miatt, orvosaik szabadon gyakorolhatták hivatásukat a keresztények között is, feloldották őket a prédikációk kényszerű meghallgatásának kötelezettségétől és biztosították vallásszabadságuk gyakorlását. Ebben az időben mintegy 200 tagja volt a római zsidó hitközségnek.⁴²

Mindez nem akadályozta meg VIII. Kelemen pápát (1592–1605) abban, hogy a zsidókat ismét kiűzze az Egyházi Államból 1592. február 25-én, kivéve Róma, Ancona és Avignon közösségeit, valamint a hasznosnak bizonyult, török területekről származó zsidó kereskedőket. A távozni kényszerülteket ismét Toscana Nagyhercegsége fogadta be, Pisát jelölve ki letelepedésük helyéül, 1593. március 8-án.⁴³

Padova városa a talmudstúdium nemzetközi székhelyévé vált Juda Menc, a száz esztendő megért német zsidó rabbi alatt, aki odavonzotta a 15–16. század fordulóján az itáliai, német és török területek tanulni vágyó zsidó ifjait. Fia, Ábrahám Menc, 1504–1526 között öregbitette tovább a jeles iskola hírnevét.⁴⁴ Viszont a padovai zsidók történetének a részét képezi az ellenük kirobbant népi harag is 1684. augusztus 20-án, amikor Buda ostromának körülményeivel kapcsolatban elterjedt a hír, hogy zsidó tőke finanszírozta a keresztény Magyarország iszlám megszállását, és hogy a vár védelmében maguk a budai zsidók is részt vettek.⁴⁵

⁴² Vö. uo., 386–389. o.

⁴³ Vö. uo., 391–391. o.

⁴⁴ Vö. uo., 31. o.

⁴⁵ A *mahallei jehudiánnak* nevezett budai zsidó negyed lakossága között voltak isztambuli, valamint palesztinai zsidók is és mintegy 1000 lelket számlált a 17. század második felében, ahol kereskedők, iparosok, orvosok állami hivatalnokok éltek és súlyos adókat fizettek. A budai zsidóknak jelentős szerepe volt a Török Birodalom különböző részei és a Nyugat közti ipari termékek, hadianyagok, érces kereskedelmének lebonyolításában, ugyanis Törökországban a spanyol és portugál területekről érkezett zsidó mesterek gyártották az iszlám birodalom számára az ágyúkat és tűzfegyvereket. Zsidók bérelték a budai hídvédműt, a váltóházat 1580-tól és voltak köztük bérletfelügyelők, adóbehajtók is. A törökkel való ilyen üzleti kapcsolataik, kereskedők feltételezett konspiratív tevékenysége és főleg aktív részvételük Buda védelmében adott okot a császáriaknak, hogy kegyetlenül támadják a Budán élő zsidóságot az 1598-ban, 1602-ben és 1686-ban megismétlődő ostromaik során, és hogy teljesen felszámolják közösségüket a vár visszafoglalását követően, sőt, a hódolt-sági területeken őket is szétszórják, 1686 után. Vö. Gonda L.: i. m., 26, 32–33. o., valamint Újvári P.: i. m., 144–148, és Szabolcsi M.: i. m., 318. o.

Buda katonai és polgári közigazgatását 1686 után ellátó bécsi Haditanács, illetve az Udvari Kamara helyi szervei védelmükbe vették a Budán 1689-től kezdve előforduló néhány zsidót, mivel szükségük volt hadseregszállítói tevékenységükre, csapatellátást biztosító kereskedelmi kapcsolataikra. Így kezdett kialakulni ismét egy kis létszámú, mintegy 35 zsidó családból álló közösség Budán a 17. század végétől, akiket viszont ismét kiűzött a város

Ferrara szintén kinyitotta kapuit a zsidó emigránsok előtt. Egy bizonyos Fariszol nevű zsidó (1451–1521) az Egyházi Állam részét képező Avignonból érkezett a ferrarai herceg, I. Hercules d'Este udvarába, aki a tudományok támogató-sában vetekedett a Mediciekkal. Mivel a spanyol felségterületeken megszokott vallási viták átterjedtek az itáliai városállamokra is, a herceg nagy érdeklődéssel hallgatta udvarában a tudós domonkosok és ferencesek vitáit Fariszollal, aki nyíltan védhette a zsidók érdekeit és mondanivalóját írásban, héber és latin nyelven adta át partnereinek a viták előtt.⁴⁶

Itáliában tehát a zsidók értekeztek, sőt vitatkozhattak is a keresztényekkel, de az Alpokon túli német területeken mindez kizárt volt.⁴⁷ Oda „szefárd” zsidók nem telepedtek le, jöllehet III. Frigyes császár (1440–1493) kezdetben nem ellenségeskedett, sőt udvari orvosa, Jacob Jechiel Loans is zsidó volt, akit lovagnak ütött fel, fiának pedig a halálos ágyán parancsolta meg, hogy bánjon jól a zsidókkal, akiket igazságtalanul üldöznek. Jacob Loans orvos I. Miksa császárnál (1493–1519) is kegyben állt Jozselmann (Jozef Loans [1478-1554] vagy Rosheimi Jozelin) rokonával együtt, akit a császár a németországi zsidó közösségek főabbijának nevezett ki. Jozelin sorsa azt bizonyítja viszont, hogy még a német területek is jelenthettek olykor menedéket, hiszen Jozelin családja Sonhausból származott, és amikor Franciaországból kiutasították a zsidókat, Svájcban telepedtek le. De onnét is menekülnie kellett atyjának, aki a Colmar melletti Rossheimben talált otthonra, Elzászban. A kezdet ott sem volt gondtalan, mert rejtőznie kellett családjával René lotaringiai herceg mézszárlásai miatt, aki 74 zsidót koncolt fel, de a további vérengzést a mühlhauseni Bames zsidó megakadályozta, aki váltságdíjként nyolcszáz aranyat ajánlott fel a svájci csapatok vezetőjének.⁴⁸

A spanyol események ragályosan hatottak a Német–Római Császárságra is. Egyes vidéki prelátusok 40 000 aranyat ajánlottak fel kártérítésül a befolyásolható Miksa császárnak, ha kiűzi a zsidókat. Így született meg Miksa császár 1496. március 4-i rendelete, amelynek értelmében a zsidóknak menniük kellett a dekrétumban felsorolt területekről a következő év januárjáig, de letelepülést engedélyezett

1746-ban, de a Zichy uradalomhoz tartozó Zsámbékon és Óbudán menedékre találtak. Vö. Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. In: Századok, 126/1, 1992. 3–34. o.

⁴⁶ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 32–34. o.

⁴⁷ Az Alpokon túli területekről beszélve kivételt képez Erdély geopolitikai térsége, ahova Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) idején történt a törökországi zsidók betelepítése Gyulafehérvárra, az 1623-as kiváltságlevél védelmében. Az ott letelepedett zsidó hitközség a szefárd ritust követte. Vö. Gonda L.: i. m., 29–30. o.

⁴⁸ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 34–37. o.

számukra Marchegg és Kismarton (Eisenstadt) városaiban, ahova különösen Stájerországból érkeztek sokan.⁴⁹

Nürnbergből 1499. március 10-én kellett távozniuk azelőtt, hogy a város azt a császári privilégiumot kapta 1498. július 5-én, hogy nem lesz köteles soha többé visszaengedni őket. A kiutasítottak vagyona császári kincstárba ment át. A nürnbergi zsidók a Majna melletti Frankfurtban kaptak letelepülési engedélyt.⁵⁰ Frankfurt és Worms zsidó közösségeit azonban továbbra is gyakran fenyegette a kiűzetés veszélye.

Ulm, Nördlingen, Kolmar és Magdeburg városait is ugyanebben az időben kellett a zsidóknak elhagyniuk.

Regensburgban különösen nehéz helyzetbe kerültek a zsidók, tekintve, hogy az ellenük emelt hamis vérvádért Frigyes császár pénzbüntetésre ítélte a város polgárságát, ami bosszút szült, és a polgárság összeesküvése a zsidók ellen ellehetetlenítette az életüket. 1499-ben élelmiszert sem vásárolhattak a piacokon bizonyos napokon, majd 1507-ben Miksa császár engedélyt adott, hogy kiutasítsák őket a városból.⁵¹

A német területeken élő zsidók helyzetére utaló fontos adat, hogy jelentékeny hitközségeik Frankfurtban 2000, Wormsban 1400, Prágában 10 000 és Bécsben mintegy 3000 lélekkel számolhattak a 17. században.⁵²

A csehországi Prága II. Ulászló – 1471-től cseh, 1490-től magyar – király joghatósága alá tartozott. A király fia volt ugyan a zsidóbarát IV. Kázmér lengyel királynak (1447–1492), de ő maga nem sok jóakaratot tanúsított zsidók iránt.⁵³ Annál szolidárisabbak voltak velük szemben a cseh nemesek, akik 1501. augusztus 7-én országgyűlési határozatot hoztak a zsidók védelmében, amit Ulászló szentesített ugyan, de később megszegte, bár mindez mégsem vezetett a zsidók Prágából történő kiűzetéséhez. A prágai talmudiskolát Polák Jákob (1470–1530) tudós rabbi

⁴⁹ Vö. uo., 37–38. o.

⁵⁰ Vö. uo., 38–39. o.

⁵¹ Vö. uo., 39–40. o.

⁵² Vö. uo., 431–

⁵³ „II. Ulászló folytonos anyagi gondokkal küszködve, rendkívüli adókkal és kényszerkölcsönökkel terhelte az ország zsidó községeit. 1490-ben bebörtönözte a pozsonyi zsidókat és csak 400 forintos kölcsön fejében engedte őket szabadon. 1493-ban és 1500-ban pedig rendkívüli adót vetett ki rájuk. A parasztháború folytatásának költségeihez 1514-ben követtőlük hozzájárulást.” Vö. Gonda L.: i. m., 20. o.

Ulászló passzívan szemlélte a zsidók üldöztetését Nagyszombaton is, ahol koholt vérvád ürügyével tartóztattak le számos zsidót 1494. augusztus 5-én, akiket Bonfini tudósítása szerint kínvallatások után vittek máglyára Szapolyai István nádor parancsára augusztus 22-én, mert egy, a zsidó utcában eltűnt gyermek kultikus meggyilkolásában vélték őket bűnösnek. Vö. Ujvári P.: i. m., 637. o.

emelte nemzetközi hírnévre. 1503-tól pedig Gerson Kohen, egy olasz nyomdász-család leszármazottja héber nyomdát és könyvkereskedést alapított Prágában.⁵⁴

Ferdinánd, 1526-tól Magyar- és Csehország királya, a cseh rendek kezdeményezésére utasította ki a zsidókat Prágából 1542-ben, a várost pusztító tűzvész okozása és a törökkel való konspirálás⁵⁵ vádjával, és csak 10, minden gyanú felett álló család maradhatott a városban. Visszatérésüket azonban rövidesen engedélyezték, az ellenük hozott határozatok bizonyítékainak hiányosságai miatt.⁵⁶

A zsidók második kiűzésére is sor került Prágában 1561-ben, de a császár fia, Miksa, a későbbi uralkodó (1564–1576), védelmébe vette a prágai zsidókat és visszavonták a kiűzési határozatot.⁵⁷

Lengyelország volt az a hely, ahol különösen a német területekről elűzött zsidók találtak menedéket. Kapisztránói Szt. János (†1456) ugyan megzavarta egy kissé a korona és a zsidók közti jó viszonyt a huszitizmus ellensúlyozásáért végzett sikertelen missziója alkalmával 1451–1454 között, amit viszont rövidesen privilégiumok sora követett, mert úgy a koronának, mint a nemességnek szüksége volt a zsidó kereskedők gazdasági támogatására. A vámbérletek és szeszfőzdék majdnem mind a zsidók tulajdonában voltak, akik foglalkoztak a kereskedelmen kívül földbirtoklással és iparral is. A mintegy 500 keresztény nagykereskedő mellett 3200 zsidó űzte ugyanezt a tevékenységet, iparos zsidó pedig háromszor ennyi volt az országban, köztük ezüst- és aranyművesek, kovácsok, takácsok. Az orvosi pályát szinte kizárólagosan zsidók látták el és a Nagy Kázmér alapította krakkói egyetemet szabadon látogathatták a zsidó ifjak. A zsidókat állampolgároknak tekintették, fegyvert viselhettek és megkülönböztető jelet sem kellett hordozniuk.⁵⁸

IV. Kázmér halála után azonban a papság és a konkurens német kereskedők elérték a zsidók privilégiumainak megszüntetését, gettókba kényszerítve és kitiltva őket egyes városokból. I. Zsigmond király (1506–1548) védte meg ismét a zsidókat a nemességre támaszkodva, amely gyűlölte a német városállamok terjeszkedését nemzeti és politikai okokból. Lengyelország ettől kezdve új hazát jelentett a német nyelvterületekről kiűldözött zsidóság számára egészen a kozákok 1648-as felkeléséig, amit véres zsidóüldözések követtek.

⁵⁴ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 40–41. o.

⁵⁵ A „felvilágosultnak” minősített Sebastiao José de Carvalho e Melo (1699–1782), Pombal márkija is komolyan feltételezte és szinte rögeszméjévé vált Angliában eltöltött diplomáciai szolgálata idején, a zsidóság bosszúja és konspirációja az őket kiűző keresztény államok ellen. Vö. Azevedo, J. Lúcio de: O Marques de Pombal e a sua época. Lisboa (Clássica Editora), 1990. 20. o.

⁵⁶ Vö. Szabolcsi M.: i. m., 250–251. o.

⁵⁷ Vö. uo., 298–299. o.

⁵⁸ Vö. uo., 43–44. o.

Tanulmányunk célja az, hogy az európai zsidóság sorsának újkori és csupán általános jellegű bemutatásával felhívjuk a figyelmet a vallástörténet diszciplína fontosságára a történettudományok keretében. A vallások identitást meghatározó jelentősége vitathatatlan ugyanúgy, mint azok társadalmat alakító szerepe, ismertetük pedig alapvetően fontos az ifjúság képzésében. A vonatkozó magyar szakirodalom sajnálatos hiánya arra ösztönözheti a kutatókat, az oktatásért felelős intézményeket, hogy a konfesszionizmus, az ideológiák és a politika szülte akadályokat leküzdve a továbbiakban az egyes vallások történetének kutatását és oktatását ne az érintett vallások kizárólagos hegemóniájának, hanem a laikus társadalomtudományok integráns részének tekintsék.